

**ВЛИЯНИЕТО НА ЦЪРКОВНАТА СОБСТВЕНОСТ
ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ЧИНА НА ЕПИСКОПА**

**CHURCH'S PROPERTY INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT
OF BISHOPS' RANK**

**Златомира ГЕРДЖИКОВА
Zlatomira GERDZHKOVA**

DOI: 10.61836/MXCH7271

Received: 2.09.2023
Available online: 21.11.2023

***Abstract:** The article aims to present the influence that the increasing church property had on the development of the rank of the bishop during the 4th and 5th centuries. The Mediolan Edict of Emperor Constantine started a process of the rapid rise of Christianity, including the development of the church hierarchy and structure. As a result of this rise, the rank of the bishop changed by developing its inner hierarchy – bishop, metropolitan bishops, archbishop. The main factor in this particularization of the rank of the bishop was the rapid increase of church property and financial resources. Using secular and Christian law collections as prime sources the publication will show some of the points of interaction between the growth of church property and the development of hierarchy in the rank of a bishop.*

Key words: Church, property, bishops, Late Antiquity, Church hierarchy

JEL: N33; N43; N93

Епископите и тяхната власт винаги са били и ще продължават да бъдат обект на силен изследователски интерес (Barry, 2019; Cvetcovic, Gemeinhardt, 2019; Leemans, Nuffelen, Keough, Nicolaye, 2019; Rapp, 2005; Van Dam, 1992; Brown, 1992; Liebeschuetz, 1990; Lizzi-Testa, 1987). Въпреки стотиците изследвания на чина на епископа и на отделни по-значими негови представители остават немалко въпроси, на които да търсим задоволителни отговори. Без съмнение един от тях е как увеличаването на църковното богатство оказва влияние върху развитието на чина на епископа в периода IV–V в.¹

¹ Единствено Питър Браун прави задълбочено изследване на собствеността на късноантичната Църква, но влиянието ѝ върху процеса на развитието на църковната йерархия не е разгледано (Brown, 2012).

През 313 г. с Медиоланския едикт² император Константин I (306–337) поставя началото на процеса на бързия възход на християнството в Европа. В основата на този възход без съмнение стоят и увеличаването на богатството на Църквата, и промените, които наблюдаваме в чина на епископа³. В настоящата статия ще се опитам съвсем схематично да представя връзката между тези два процеса, а именно как натрупването на собственост и богатство от страна на Църквата влияе върху развитието на чина на епископа в периода IV–V в. В хода на изложението си ще маркирам някои от по-важните моменти и точки на взаимодействие между двата процеса.

Основният източник на информация за стопанските ресурси на Църквата и за развитието на църковната йерархия, който използвам за настоящото изследване, е законодателството – светско и църковно, като при нужда се основавам на отделни сведения от църковните истории и Отците на Църквата⁴.

Църквата до началото на IV век

До 311 г. християнската църква е по-скоро конгломерат от много разпръснати и на места организирани около по-голяма община църковни епархии. Комуникация между всички църкви не съществува⁵ и за четири века развитие в различна културна среда отделните общини са формирали регионални характеристики, различаващи ги една от друга (Tabberneer, 2014). Повечето общини са малки и т. к. християнството не е призната от държавата религия, последователите на Исус са основно от бедната прослойка на населението. Чисто статистически броят на богатите християни, принадлежащи към елита, няма как да бъде голям. Общото разбиране е, че повече от 80% от населението в Римската империя е много бедно, средна класа, в смисъла, в който я разбираме днес, за-

² Lactantius, *De Mort. Pers.* 48; Eusebius, *Historia Ecclesiastica* X.5.

³ Сред факторите, оказали влияние върху бързия възход на Църквата, можем да добавим и про-християнската политика на императорите от Константиновата и Теодосиевата династии (Barnes, 2013; Honoré, 1998; Baker-Brian, Tougher 2020), както и изключителната активност на християнските епископи за разпространяването и налагането на християнството (Kurtatas, 2002).

⁴ Важен елемент при изследване на собствеността на Църквата са монашеството и манастирите, които още в началото на своята поява се превръщат в основен източник на доходи за християнските общини. Предвид сложността и обхвата на подобно изследване обаче, то няма да е обект на настоящата публикация. Информация за монашеската собственост вж. Blanke, Cromwell, 2023.

⁵ Ако проследим мрежата на създаване на християнските общини през първите три века от съществуването на християнството винаги можем да кажем, че има една голяма мрежа, която ги обхваща. На практика обаче, в началото на IV в. съществуват множество различни епископски мрежи, в центъра на които стои един или няколко епископа. В повечето случаи общуването е затворено в една мрежа, като не може да отречем, че макар и рядко откриваме писма, разменени между епископи от няколко паралелно съществуващи мрежи. Повече за епископите и тяхната комуникация вж. Cvetcovic, Gemeinhardt 2019.

почва да се формира през IV в., а елита участва в управлението на държавата, което автоматично ги свързва с римските култове (Garnsey, Saller, 2015; Jones, 1964, pp. 767– 872).

До признаването на християнството за законна религия християнските общини не разполагат със свое разпознаваемо от обществото религиозно пространство, с малки изключения, които можем да открием след средата на III в., но които са наистина изключения. като винаги става въпрос за жилищни сгради, които са използвани за религиозни нужди, а не са храмове⁶. Единствената собственост на християнските общини са свещените текстове, църковната посуда, даровете от първите плодове и плащания десятък. Нямамо е как да притежават законово недвижима собственост. В този смисъл, според разбирането на античния човек, християнските общини не били икономически обезпечени.

При появата на чина на епископа през II в.⁷ като духовен и административен ръководител на поверената на грижите му общност, епископът взаимодейства основно с членовете на епархията си и с епископите на други епархии, най-често на съседните. В този период християнството все още не е широко разпространено, поради което когато имаме случаи на повече от един епископ в града, то става въпрос за не повече от 4-5 града в империята между които Рим, Александрия и Антиохия, което само по себе си ги поставя в позицията на изключения. В този смисъл взаимодействията на епископа са ограничени до членовете на епархията му и епископите на съседните градове.

Общите изводи, които е възможно да направим от сведенията от този период, са, че на епископите е поверена грижата за общността, всички решения, свързани с живота, ритуалите и други общности не са вземани единствено от епископа, а съвместно със съвета на презвитерите. Религиозната му власт над вярващите, както и административната власт над клира и миряните, са ограничени.

Можем да определим, че на този ранен етап епископът има възможност да оказва влияние единствено върху ежедневните функции на общността. Въпреки незначителната му в сравнение със следващите векове власт, още на този етап на появата на епископа, време в което религиозните му функции са малко или напълно липсват, той вече има задължения, свързани с грижата за „собствеността“ на общината, а именно набавянето на храната за трапезата. На него е възложен надзора по грижите за бедните и нуждаещите се, което отново е свързано с разпределянето на събраните от вярващите дарове – минимални средства и основно храна, дрехи и др.

През III в. християнството значително се разраства като църковна структура, брой вярващи и като задължения на епископите.

В резултат на това чинът на епископа търпи развитие. Освен взаимодейст-

⁶ Такива са титулните църкви в Рим и църквата в Дура-Европа (Harrison, Welborn, 2021).

⁷ Didache XV.1.

вията с членовете на епархията, епископите от други населени места и отделни представители на заобикалящото ги общество можем да добавим епископите на далечни епархии, представители на градската общност, управата на града, градският елит, държавната администрация. През този период се появяват мъчениците, ересите, апологетите. Макар и слабо, християните са познати в градската среда и вече активно взаимодействат със заобикалящото ги общество. Всичко това оказва влияние върху епископите и ни позволява да „измерим“ промените във властта им.

Факторите, които определят влиянието и властта на един водач са: големината на групата/общността, която ръководи; финансовите възможности на общността; личните качества на водача, които включват образование, опит и харизма; мястото, където се локализира ръководената от него общност. Как се отнася това към епископа в началото на IV в.

- Големината на общините – чисто количествено по-големият брой християни означава повече възможности за влияние и взаимодействие; създаване на по-устойчиви връзки (ако общината стане прекалено голяма, ефектът е обратен), повече възможности за събиране на средства (може и в натура) за да се грижат за нуждаещите се. Епископите са тези, които събират „даренията“ за общината и ги разпределят към нуждаещите се. Този вид социална власт е в основата на утвърждаването им като водачи.

- Образованието на епископите – в основата на дейността на епископите е събирането и разпространението на „даренията“, общуването с всички вярващи, привличането на нови последователи, осъществяването на кореспонденцията с останалите епископи. Доброто образование, освен че ги подпомага в посочените дейности, носи и още няколко предимства – писането на големи произведения, което няма как да не увеличи влиянието им сред останалите епископи и в някаква степен да ги „издигне“ в техните очи, превръщайки ги в авторитет, който може да упражнява макар и ограничена власт над тях. Друга силна страна на образованието е автоматичното им включване в определена социална прослойка на езическото общество, което има известно влияние в града. Това би позволило на всички епископи, които принадлежат към подобна общност да „лобира“ за делата на християните на различни обществени нива, съответно различните власти, които последният упражнява значително увеличават ефективността си. Образованието е определящо и за правилната грижа за поверената им църковна собственост.

- Финансовите ресурси на повечето общини са твърде ограничени и само най-големите от тях, развили се в мегаполисите на империята, могат да се похвалят с наличието на реални финанси и собственост. Такива се Рим и Александрия. За Рим знаем, че в средата на III в. са издържали повече от 1500 вдовици и сираци⁸.

⁸ Eusebius, *Historia Ecclesiastica* VI.43.11.

Както вече бе казано ролята на епископа и различните форми на социално взаимодействие са определящи при „измерването“ на властта му. Според количествената теория на властта през III в. епископите без съмнение вече притежават цялата административна, религиозна и социална власт в Църквата, към която трябва да добавим и значителна стопанска власт, тъй като има достатъчно свидетелства за значително нарастване на движимата собственост на общините.

От средата на III в. в резултат на увеличаване броя на членовете на Църквата и движимата собственост на общините, значението, а оттам и властта на епископите се увеличава. Появяват се епископи, които имат повече власт, която се изразява в административно и духовно напътствие над съседните му епископи, които ръководят по-малки общини. В повечето случаи големите общини събират и натрупват повече финансов ресурс, който едновременно привлича и изисква по-образовани епископи. Така, в резултат на увеличаването на човешкия и финансов капитал напълно естествено се стига до създаването на йерархични отношения между иначе равните помежду им епископи.

Църковната собственост и чина на епископа през IV и V в.

Какво се променя през IV век? Още с първия си законов акт, свързан с християнството от 313 г., император Константин дава право на Църквата като религиозна организация да придобива недвижима собственост под формата на дарения и получена като наследство. Така към движимата собственост на християнските общини – свещените съдове, свещената литература, първите плодове и паричните дарения се добавят сградите и земята.

Собственост

До края на първото десетилетие на IV в. движимата собственост на повечето християнски общини е незначителна. Само по-богатите от тях имат свещени съдове от ценен метал, като в случая става въпрос за сребро, а не за злато (Luijendijk, 2008, pp. 344–345)⁹. Свещената литература за около 90% от общините е препис на четирите евангелия и може би няколко свитъка с молитви. Само големите общини, които са ръководени от образовани епископи, имат повече преписи на различни свещени текстове. Книгите в този период са скъпи и изключително ценни (Gamble, 1997; Speyer, 1981).

Към движимата собственост трябва да добавим и първите плодове в прекия и преносния смисъл на думата. Всяка неделя членовете на общината предават своята част от добитата продукция. Ако не се занимават със земеделие или занаятчийство, е трябвало да отделят 10% от приходите си. Още от първите векове на съществуване на християнството важна част от живота на общините е грижата

⁹ Eusebius, *Historia Ecclesiastica* VIII.2.4.

за бедните, болните и нуждаещите се¹⁰. При незавидното финансово състояние на малките и бедни религиозни групи даренията на вярващите са единствената възможност за изпълняване на повелята на Исус. Събраната храна се разпределя между неделната трапеза, на която присъстват всички членове и гости на епархията, и всички, живеещи на границата на оцеляването¹¹.

Най-важният финансов ресурс на всяка християнска община обаче е недвижимата собственост, която след признаването на християнството за законна религия започва бързо да се разраства¹² (Hunt, 1998, pp. 257–262). В тази група можем да включим сградите, основно християнските храмове и прилежащото им пространство¹³, и земеделската земя. Римската империя е държава, която се основа на земеделската собственост и богатството се определя от количеството притежавана земя (Garnsey & Saller, 2015).

До последната четвърт на IV в. църковните сгради са разположени предимно извън градското пространство (Stewart, 2019, p. 135). Единствено в някои митрополитски центрове императорите или представители на местния елит осигуряват възможност християнската общност да получи място в градската територия, където да построи храм. От V в. обаче повечето християнски храмове са в административния център на градовете – и на малките, и на големите градове¹⁴ (Lavan, 2020, p. 1). Въпреки че не разполагаме с много и категорични сведения знаем, че общините започват да получават в дарение и градска собственост – жилищни, търговски и занаятчийски сгради.

Земята е основната и най-доходоносна собственост за всеки римски гражданин и разбира се за Църквата. Тя осигурява постоянен финансов ресурс, който може да бъде използван за задоволяване на нуждите на цялата община. Немалка част от християните, в повечето случаи вдовици, оставят в наследство на църквата част от или цялата си собственост. До края на IV в. в различните части на империята по различно време ще се налага и отменя искането ръкополаганите в клира да предават на Църквата цялата си собственост. През 371 г. от името на императорите Валентиниан (364–375) и Валент (364–378) е изпратено писмо до епископа на Рим, Дамас, са което се забранява на клирици да посещават вдовици:

... ние постановяваме, че гореупоменатите духовници не трябва да могат да получат нищо в резултат на какъвто и да е акт на щедрост или чрез последната воля на тези жени, към които са се приобщили прикривайки се зад религия-

¹⁰ Matt. 25.35–36; Didache IV.6–7; Didascalia 7, 8, 10.

¹¹ Didascalia 8.

¹² C.Th. 16.2.4.

¹³ C.Th. 9.45.4.

¹⁴ В изследването си за късноантичните градове Люк Леван графично представя появата и развитието на строежа на църковни храмове в градските центрове (форума/агората) (Lavan, 2020, p. 499)

*та. Всичко, което е оставено [като наследство или дарение] от гореспоменатите жени на някой от гореспоменатите духовници е недействително до степен, че те не могат, дори чрез намесено лице, да получат нещо било чрез дарение, било чрез завещание.*¹⁵

И завещанията в полза на Църквата, и доброволното предаване на собствеността обаче предизвикват повсеместно недоволство и поставят началото на множество съдебни процеси срещу епископите и Църквата. Въпреки това вярващите християни ще продължат да завещават земята си.

Като допълнение към всичко описано трябва да добавим и факта, че Църквата и клирът са освободени от различни обществени задължения, както и от всички данъци – тези, облагащи печалбата, и тези, дължими за недвижимата собственост¹⁶.

Епископите

Управлението на император Константин I поставя началото на паралелния възход на епископите, като водачи на християнските общини, и на Църквата, като религиозна институция. Четвъртият и петият век са времето на най-интензивни промени. Тогава именно започва разделянето на чина на епископа на няколко различаващи се в правата и задълженията си видове епископи, които са поставени в йерархичен порядък, започвайки от най-ниския към най-влиятелния – епископ, митрополит/екзарх, архиепископ, „патриарх“. Чинът на епископа търпи най-съществени и с най-голямо изменение и има директно влияние върху историята на късноантичната Църква.

Натрупването на авторитет и власт от страна на епископите можем да проследим през следните дейности – през административната и религиозната им дейност в християнските общини, а оттам и в обществото; през социалната им дейност – грижата за всички нуждаещи се; през различните начини за „пропагандиране“ на религията им. Съвсем накратко да видим къде и каква е ролята на собствеността в осъществяването на посочените дейности.

Без съмнение социалната дейност на Църквата е ключът към бързото придобиване на авторитет, а оттам и към осигуряване на много повече власт – и социална, и политическа. Клирът на всяка община има за задача да се грижи за всички нуждаещи се – болните, възрастните, децата, останалите без храна семейства и т.н. От IV в. тази грижа е прехвърлена към всички нуждаещи се, не само християните. Огромна част от приходите от недвижимата собственост е отделяна за набавянето на храна и осигуряването на грижи за бедните. Именно през IV и V

¹⁵ С.Тх. 16.2.20.

¹⁶ Проблемът с привилегиите и освобождаването от данъци и повинности на клириците и на Църквата е многократно изследван – вж. Boyd, 1905. За съжаление сравнително изследване със същата ситуация на езическите религиозни учения и култове не е правено, а именно така най-ясно ще се открият спецификите на Църквата, които водят до установяването ѝ като водещ властови фактор в империята.

в. Църквата създава първите приюти, домове за възрастни хора и болниците във вида, в който са ни познати днес (Crislip, 2005; Ferngren, 2009; Downs, 2016), като всеки християнин и езичник е можел да намери там необходимата му помощ. Вече споменах, че над 80% от населението на Римската империя е бедно, което прави социалната дейност на Църквата определяща за оцеляването на немалко хора.

Освен за бедните, болните, сираците и възрастните, клирът се грижи за затворниците, бежанците, прокудените, социално маргинализираните групи, като проститутки и просяци, което изисква огромен финансов ресурс. Повечето от средствата за тези дейности са осигурявани от приходите, получавани от получена в наследство или дарена земя.

От Църквата, като религиозна организация се очаквало да извършва редица дейности, които са в полза на обществото, именно за това клирът е освободен от множество повинности и не са плащани данъци¹⁷. Всички религиозни организации в Римската империя е трябвало да осигуряват подобни грижи. Филантропията е част от идеологията на повечето практикувани в района на Средиземноморието религии, но първо при християнството я откриваме в такъв огромен мащаб. Църквата, като клиент на императорите и на по-богати представители на елита веднага използва предоставените ѝ финансови ресурси и самата тя се превръща в патрон на бедните и нуждаещите се.

В средата на IV в. повечето градове в Римската империя имат епископи, които са обединени в обща църковна структура. Макар и носители на едни и същи чин между тях се наблюдават все по-голямо неравенство – административно, социално и културно. Още през 325 г. в правилата на Първия вселенски събор¹⁸ срещаме чина на епископа на митрополията на областта – митрополита, като ръководител на всички епископи в църковната област, която му е поверена. В голямата си част църковната структура съвпада с тази на империята откъдето идва и чина на митрополита (Hunt, 1998, pp. 240–250)

През V в. ще се появи и чина на архиепископа¹⁹, който е използван за епископите на Константинопол²⁰, на Александрия и Рим²¹. В останалата християнска литература чинът е използван и за епископите на Антиохия и в редки случаи за Ерусалим²². По-късно чинът на архиепископа ще промени функциите си и ще бъде заменен от патриарх.

Именно през IV в. започва борбата между Рим, Александрия и Антиохия за

¹⁷ Повече от 30 закона, свързани с привилегиите на християнския клир, са включени в Теодосиевия кодекс.

¹⁸ Правила 4 и 6.

¹⁹ Правила 28 и 30 на Халкедонския събор.

²⁰ Халкедонски събор – правило 28.

²¹ Халкедонски събор – правило 30.

²² За кратък период от време Тесалоника също има архиепископ.

увеличаване на влиянието им, което води до допълнителното йерархизиране на чина на епископа. През V в. в тази битка ще се включи и Константинопол.

Къде можем да търсим причините за подобно раздробяване на чина на епископа – в политико-религиозните борби, в увеличаващата се роля на Църквата в живота на империята, в увеличаващия се човешки и финансов ресурс? Без съмнение всяка една от посочените причини в различна степен провокира процеса на йерархизиране на чина на епископа. Църковната собственост и финансовите ресурси на християнските общини обаче са лесно проследими и влиянието им е достатъчно добре документирано.

Първо, увеличаването на паричния поток в големите общини увеличава възможностите за развитие на социалната дейност на Църквата, което от своя страна води до увеличаване на общественото влияние на епископите. Повече авторитет и влияние в комбинация с данъчните привилегии започват да привличат образованите членове на обществото, които принадлежат към градския елит. Тези „нови“ епископи съгласно социалния си произход заемат по-високо социално положение и се налагат като естествени водачи над останалите епископи.

В малките селища тези процеси се развиват по-бавно или изобщо липсват.

В края на V в. най-общо можем да разграничим няколко вида епископи:

- на малки населени места;
- на по-големи градски центрове, които са търговски, но не и административни центрове;
- на областни градове – метрополитите на провинциите;
- най-големите градове в империята.

Колкото и незначително като проблем да изглежда богатството, което Църквата придобива през IV и V в. можем със сигурност да твърдим, че без финансовите ресурси, които получава възможност да генерира, чинът на епископа нямаше да се раздоби до такава степен и да способства за създаването на различни нива на управление в Църквата. А именно строго йерархичната система с ясно дефинирани отношения между отделните чинове е в основата на хилядолетното не само религиозно, но и политическо, социално и културно влияние на християнската Църква в световен мащаб.

REFERENCES:

Baker-Brian, N., S. Tougher (eds), 2020. *The Sons of Constantine, AD 337–361*. In *The Shadows of Constantine and Julian*, Cham: Palgrave-Macmillan.

Barnes, T. H. 2013. *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*. Malden, Mass: Wiley-Blackwell.

Barry, J. 2019. *Bishops in Flight, Exile and Displacement in Late Antiquity*. Oakland:

University of California Press.

Blanks, L., J. Cromwell (eds). 2023. *Monastic Economies in Late Antique Egypt and Palestine*. Cambridge: Cambridge University Press.

Boyd, W. K. 1905. *The Ecclesiastical Edicts of the Theodosian Code*. New York: Columbia University Press.

Brown, P. 2012. *Through the Eye of a Needle. Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350–550 AD*. Princeton–Oxford: Princeton University Press.

Brown, P. 1992. *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*. Madison: The University of Wisconsin Press.

Crislip, A. T. 2005. *From Monastery to Hospital. Christian Monasticism & the Transformation of Health Care in Late Antiquity*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Cvetcovic, C., P. Gemeinhardt (eds). 2019. *Episcopal Networks in Late Antiquity. Connection and communication across boundaries*. Berlin–Boston: De Gruyter.

The Didache: text, translation, analysis, and commentary by Aaron Milavec, Collegeville: Liturgical Press.

The Didascalia Apostolorum, 2008. An English Version edited, introduced and annotated by Alistair Stewart-Sykes. Turnhout: Brepols.

Downes, D. J. 2016. *Alms, Charity, Reward, and Atonement in Early Christianity*, Baylor University Press.

Ferngren, G. B., 2009. *Medicine and Healthcare in Early Christianity*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

Gamble, H., 1997. *Books and Readers in the Early Church: A History of Early Christian Texts*. New Haven & London: Yale University Press.

Garnsey, P., R. Saller. 1981. *The Roman Empire. Economy, Society, and Culture*. Second Edition. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press.

Honoré, T. 1998. *Low in the Crisis of Empire, 379–455 AD. The Theodosian Dynasty and its Questors*. Oxford: Clarendon Press.

Hunt, D. 1998. *The Church as a Public Institution*. In: Cameron, A. & P. Garnsey (eds). *Cambridge Ancient History, vol. 13: The Later Empire, AD 337–425*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 238–275.

Jones, A. H. M., 1964. *The Later Roman Empire, 284–602. A Social, Economic, and Administrative Survey, vol. 1-2*, Norman: University of Oklahoma Press.

Kyrtatas, D. J. 2005. 'The significance of leadership and organization in the Spread of Christianity'. In: Harris W. (ed.). *Spread of Christianity in the First Four Centuries. Essays in Explanation*, pp. 53–68.

- Lavan, L. 2020. *Public Space in the Late Antuque City*. Vol. 1–2, Leiden & Boston: Brill.
- Leemans, J., P. V. Nuffelen, S.W.J. Keough, C. Nicolaye (eds). 2019. *Episcopal Elections in Late Antiquity*. Berlin–Boston: De Gruyter.
- Liebeschuetz, J.H.W.G. 1990. *Barbarians and Bishops. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*. Oxford: Clarendon Press.
- Luijendijk, A., 2008. ‘Papyri from the Great Persecution: Roman and Christian’, *Journal of Early Christian Studies*, vol. 16, pp. 341–369.
- Lizzi-Testa, R. 1987. *Il potere episcopale nell'Oriente romano rappresentazione ideologica e realtà politica (IV–V sec. d.C.)*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Rapp, Cl. 2005. *Holy Bishops in Late Antiquity. The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*. Berkeley–Los Angelis–Oxford: University of California Press.
- Speyer, W., 1981. *Büchervernichtung und Zensur des Geistes bei Heiden, Juden und Christen*. Stuttgart: Hiersemann.
- Stewart, Ch. A. 2019. ‘Churches’. In: Pettegrew, D.K., W.R. Caraher & Th. W. Davis (eds). *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*. Oxford: Oxford University Press.
- Tabbernee, W. (ed.). 2014. *Early Christianity in Contexts. An Explanation across Cultures and Continents*. Grand Rapids: Baker Academic.
- The Theodosian Code and Novels, and the Sirmondian Constitutions*. C. Pharr (transl.). Union: The Lawbook Exchange, LTD, 2001.
- Van Dam, R. 1992. *Leadership and Community in Late Antique Gaul*. Berkeley–Los Angelis–Oxford: University of California Press.

Correspondence address:

Zlatomira Gerdzhikova – Associate Professor, PhD

Institute of Balkan Studies with Center of Thracology „Prof. Alexander Fol“

Bulgarian Academy of Sciences

45 Moskovska St, 1000 Sofia

Tel. +359 886 753 023

e-mail: gerdzhikova@balkanstudies.bg

<https://orcid.org/0000-0002-4547-8548>